

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 22 (1967)

ΜΕΡΟΣ Α' — ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1967

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 22 (1967)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1967

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960). 'Αθήναι, 1962 (2 τεύχη).
2. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 17 (1961/62). 'Αθήναι, 1963 (2 τεύχη).
3. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 18 (1963). 'Αθήναι, 1964 - 65 (3 τεύχη).
4. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 19 (1964) 'Αθήναι, 1966 - 7 (4 τεύχη).
5. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965) (ὑπό ἐκτύπωσιν) (4 τεύχη).
6. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 21 (1966) (ὑπό ἐκτύπωσιν) (4 τεύχη).
7. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967) (ὑπό ἐκτύπωσιν).
8. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
9. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
10. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
11. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
12. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
13. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
14. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 7 (1921/22), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.
15. 'Αρχαιολογικόν Δελτίον 8 (1922/23), φωτομηχανική ἀνατύπωσις.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. 'Ανδρονίκου—Χ. Μακαρόνα—Ν. Μουτσοπούλου—Γ. Μπακαλάκη, Τὸ 'Ανάκτορον τῆς Βεργίνας. 'Αθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακή 'Αρχιτεκτονική. 'Ο ναὸς τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων. 'Αθήναι, 1962.
3. 'Ι. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν 'Εκκλησιῶν. 'Αθήναι, 1964.
4. 'Α. Ξυγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου τοῦ 'Ορφανοῦ Θεσσαλονίκης. 'Αθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ Σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. 'Αθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques, Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, 'Η ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ 'ΙΓ' μέχρι τοῦ 'ΙΕ' αἰῶνος. 'Αθήναι, 1965.
8. 'Αγνῆς Σακελλαρίου, 'Η Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. 'Αθήναι, 1966.
9. 'Επιγραφές τῆς Πάτμου : Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, 'Επιγραφές 'Ι. Μονῆς 'Αγ. 'Ι. Θεολόγου, Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφές 'Ι. Μονῆς 'Αγ. 'Ιωάννου Θεολόγου, 'Αθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, 'Η ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς προβλήματα. 'Αθήναι, 1967.
12. Σ. Χαριτωνίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Τοπογραφία τῆς Λέσβου (ὑπό ἐκτύπωσιν).
13. 'Η Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, Κατάλογος τῆς 9ης 'Εκθέσεως τοῦ Συμβουλίου Εὐρώπης. 'Αθήναι, 1964.
14. L' Art Byzantin - Art Européen, Catalogue. 2ème édition. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. 1st edition. Athens, 1964.
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. 2nd edition. Athens, 1965.

1. Carl Blegen — Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος (μετάφρασις Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 2α ἔκδοσις 1967.
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου—Γ. Α. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α' Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος ὁδηγός. Ἀθήναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964 (ἐξηγτηλήθη).
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraclion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou—G. A. Papathanassopoulos. National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964.
6. Σύντομος Ὅδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1965 (ἐξηγτηλήθη).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace). 2nd edition. Athens, 1967.
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὅδηγός τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφρασις Σ. Πλάτωνος). Ἀθήναι 1965.
9. Agnès Sakellariou—G. A. Papathanassopoulos, Guide sommaire du Musée National : A. Collections Préhistoriques. Athènes, 1965.
10. Guide sommaire du Musée de l' Acropole. Athènes, 1966.
11. Agnes Sakellariou—G. A. Papathanassopoulos. Archaeologisches Nat. Museum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen. Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Acropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Ἀθήναι, 1967.
14. S. Carouzou, Musée Archéologique National : Collection des Sculptures (traduit par X. Lefcorparides) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum : Collection of Sculpture (translated by Helen Wace) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
16. Guida breve del Museo dell' Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου — Ν. Πλάτωνος, Ὅδηγός τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
18. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὅδηγός τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (μετ. Ἀ. καὶ Σ. Καλογεροπούλου) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
19. St. Alexiou — N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
20. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὅδηγός τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετ. Σ. Πλάτωνος) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
21. St. Alexiou — N. Platon, Guide du Musée Archéologique d' Heraclion (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
22. St. Alexiou — N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraclion (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann) (im Druck).
24. S. Carusu, Museo Archeologico Nazionale. Collezione di Scultura (trad. di D. Peppas-Delmusu) (sotto stampa).
25. Σύντομος Ὅδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1967 (2α ἔκδοσις).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

Ἀνδρέας Ευγύγopoulos: Ἀκαδημαϊκός, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

† Χρήστος Καροῦζος: Ἀκαδημαϊκός, Ἐπίτιμος Διευθυντὴς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου

Γεώργιος Μπακαλάκης: Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου: Γραμματεὺς τῆς Ἐπιστ. Ἐπιτροπῆς καὶ Ἐπιμελήτρια τῶν ἐκδόσεων τοῦ Α.Δ.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α Α΄ Μ Ε Ρ Ο Υ Σ

	Σελίς
L. H. JEFFERY, Eight tombstones from Thebes (Π ί ν. 1 - 4)	1 - 5
B. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΛΙΒΑΔΑ, Ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου Ἁγίος Ἀντώνιος (Π ί ν. 5 - 15· Σ χ έ δ. 1)	6 - 14
A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Αἱ δύο ψηφιδῶται προσωπογραφίαι τῆς Νικοπόλεως (Π ί ν. 16-18)	15 - 20
W. BINDER, Das Quaderfeld vor Ostseite Parthenon (Π ί ν. 19 - 21)	21 - 24
N. Φ. ΓΙΑΛΟΥΡΗ, Τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (Π ί ν. 22 - 38)	25 - 37
B. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Νέαι πηγαι περὶ τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου (Π ί ν. 39 - 40· Σ χ έ δ. 1)	38 - 52
E. M. BOSSERT, Kastri auf Syros: Vorbericht ueber eine Untersuchung der praehistorischen Siedlung (Π ί ν. 41 - 42· Σ χ έ δ. 1 - 7)	53 - 76
M. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία Καστοριάς (Π ί ν. 43 - 54· Σ χ έ δ. 1 - 4)	77 - 86
Σ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ÖKLAND, Ἡ Κερά τῆς Κριτσᾶς, Παρατηρήσεις στή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς (Π ί ν. 55 - 77· Σ χ έ δ. 1 - 2)	87 - 112
A. ΛΕΜΠΕΣΗ, Γραμμικός νησιώτικος ἀμφορεὺς ἐκ Θήρας (Π ί ν. 78 - 88)	112 - 132
X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ, Νέο σύμπλεγμα ἀπὸ τῆ ζωφόρο τοῦ Ἐρεχθείου (Π ί ν. 89 - 98)	133 - 148
M. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ - ΣΙΓΓΑΝΙΔΟΥ, Χαλκῆ χεὶρ Σαβαζίου ἐξ Ἐδέσσης (Π ί ν. 99 - 101)	149 - 155
I. ΚΟΝΤΗ, Ἄρτεμις Βραυρωνία (Π ί ν. 102 - 106· Σ χ έ δ. 1)	156 - 206
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	207 - 226
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	227
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 106

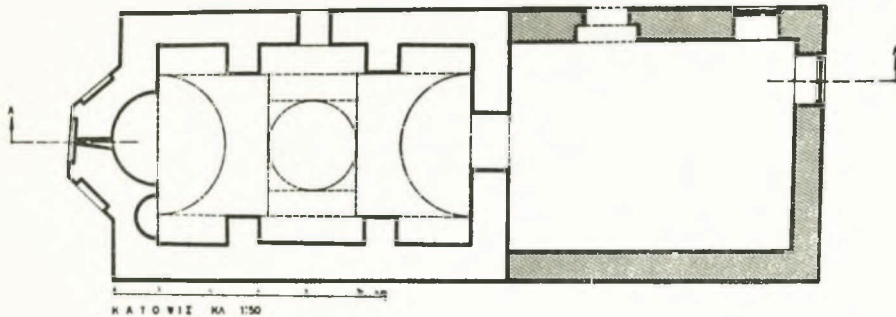
Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πί ν. 43 - 54· Σχ έ δ. 1 - 4)

I

Σε απόσταση 63 χλμ. δυτικά της Καστοριάς, πολύ κοντά στα έλληνοαλβανικά σύνορα, στην περιοχή του Γράμμου, ανάμεσα στις θέσεις Παπούλη και Φλάμπουρο, βρίσκονται τα ερείπια του μικρού χωριού "Άγιος Ζαχαρίας"¹. Το χωριό είχε στα 1928, σύμφωνα με την έπίσημη απογραφή, 31 κατοίκους. Στόν τελευταίο πόλεμο έγκαταλείφθηκε τελείως και τώρα μονάχα τα ταπεινά του ερείπια μαρτυροδν τη θέση του. Ή ανάμνησή του δμως ζή ακόμα στη μνήμη τών γεροντοτέρων κατοίκων τών γύρω χωριών.

Πολύ κοντά στο χωριό, μέσα σε γραφική κοιλάδα, όρθώνεται στην έρημιά ό μικρός ναός του "Άγιου Ζαχαρία"², κομψός σε μορφή και με κανονικές αναλογίες (Πί ν. 43 α - β, 44 α - β).

Σχ έ δ. 1. Ναός 'Αγ. Ζαχαρία. Κάτοψη

Ή σωζόμενος ναός είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με τρούλλο και έξωτερικά σταυροειδής έγγεγραμμένος, του τύπου που έπεκράτησε με την όνομασία Kuppelhalle.

Στην περιγραφή που ακολουθεί δέν ύπολογίζεται ό νάρθηκας στα Δ. του ναού, γιατί είναι μεταγενέστερη κατασκευή του 1921³.

Ή ναός σε κάτοψη είναι όρθογώνιο παραλληλόγραμμο, έξωτερικών διαστάσεων 8x5.50 μ., χωρίς να ύπολογίζεται ή κόγχη του ίερού, με πάχος τοίχων 0,75 μ. (Σ χ έ δ. 1).

1. Στην Τουρκοκρατία ήταν γνωστό με τό όνομα Ζαγάρι, που και σήμερα ακόμα έπικρατεί στους ντόπιους (παραφθορά του Ζαχαρίας).

2. Μερικές πληροφορίες μās δίνει ό Παντελής Τσαμίσης, Ή Καστοριά και τα μνημεία της, 'Αθήναι 1949, σ. 125, αλλά για πράγματα που έχουν δευτερεύουσα σημασία.

3. Ή νάρθηκας κατασκευάσθηκε με ένέργειες του Παντ. Τσαμίση, όπως μās πληροφορεί ό ίδιος, δ.π.π. σ. 125.

Τὸ ἱερό ἔχει μιὰ κόγχη, ἐξωτερικὰ τρίπλευρη, μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα σ' ὄλο τὸ ὕψος του (Πί ν. 46α), ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική, μὲ ἀνοιγμα (χορδὴ) 1.80 μ. καὶ ἀκτίνα 0,90 μ. Εἶναι δηλαδὴ κανονικὸ ἡμικύκλιο. Βορείως τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ Α. τοίχου μικρὴ κόγχη προθέσεως, πλάτους 0,80 μ. Ἡ εἴσοδος εἶναι δυτικὰ, μὲ μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν ἄξονα πρὸς Ν. Τὸ Β. τμήμα τοῦ Δ. τοίχου ἔχει ἐξωτερικὸ πλάτος 2.25 μ. καὶ τὸ Ν. 2.10 μ., ἐνῶ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας 1.15 μ. Ὁ τροῦλλος μὲ μᾶλλον ψηλὸ τύμπανο, ὀκτάπλευρος (Πί ν. 45β) ἔχει διάμετρο μικρότερη ἀπὸ τὴν διάμετρο τῆς κατὰ μῆκος καμάρας καὶ ἡ στήριξή του γίνεται μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τρόπο : ἀπὸ Α. καὶ Δ. πάνω στὴν κατὰ μῆκος καμάρα καὶ ἀπὸ Β. καὶ Ν. πάνω σὲ δυὸ ἐγκάρσιες καμάρες, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ 4 πεσσούς συμφυεῖς μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προβάλλουν σὰν παραστάδες. Οἱ ἐγκάρσιες αὐτὲς καμάρες ἐξωτερικὰ ἐξαίρονται στεγαζόμενες μὲ δικλινη στέγη. Χαρακτηριστικὸ στὴν περίπτωσι εἶναι ὅτι οἱ ἐγκάρσιες καμάρες εἶναι κατὰ πολὺ ψηλότερες ἀπὸ τὴν κατὰ μῆκος, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ράχης τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ν' ἀρχίζῃ ἡ κλίσις τῆς στέγης τῶν ἐγκαρσίων⁴ (Πί ν. 45α· Σχ ἐ δ. 4)⁵. Ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ ὅτι ὁ τροῦλλος εἶναι τοποθετημένος πάνω σὲ σταυρεπίστεγο ναό.

Ἐσωτερικὰ τὰ ἐγκάρσια τόξα ἀπὸ ὀρισμένο σημεῖο καὶ πάνω συγκλίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ καθὼς ὑψώνονται εἰσχωροῦν στὸ σῶμα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σχηματίζεται τὸ τετράγωνο, ποὺ μέσα σ' αὐτὸ ἐγγράφεται ὁ τροῦλλος.

Ὁ τροῦλλος, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ὀκταγωνικὸς καὶ σὲ κάθε πλευρὰ του φέρει ἀπὸ ἓνα τυφλὸ ἀψιδώμα στὴ θέση παραθύρου, μὲ μιὰ λεπτὴ σχισμὴ στὴ μέση γιὰ τὸ φωτισμὸ (Πί ν. 45β). Τὰ τόξα τῶν παραθύρων φέρουν ἀκτινωτὰ βαλμένες πλίνθους, ἐνῶ μιὰ σειρὰ πλίνθων διαγράφει ἐξωτερικὰ τὸ τόξο.

Ὁ τροῦλλος εἶναι χτισμένος ἀπὸ πωρόλιθο λαξευτὸ σὲ κανονικοὺς δόμους, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι μὲ ἀργολιθοδομή (Σχ ἐ δ. 3).

Μὲ κανονικοὺς δόμους, ποὺ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεσολαβοῦν σειρὲς πλίνθων, εἶναι χτισμένη καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (Πί ν. 46α).

Ὁλος ὁ ναὸς σκεπάζεται μὲ πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο.

Τρία τοξωτὰ παράθυρα σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις, στὴ Ν. πλευρὰ τοῦ ναοῦ, μὲ τὶς ἴδιες λεπτὲς σχισμὲς φωτίζουν ἐλάχιστα τὸ ἐσωτερικὸ. Στὴν Α. πλευρὰ, ψηλὰ στὸ ἀέτωμα, ἄλλη παρόμοια σχισμὴ χωρὶς περίγραμμα, καθὼς καὶ μιὰ στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν τὸ φωτισμὸ μέσα στὸ ναό. Οἱ σχισμὲς ὅλες ἐσωτερικὰ ἔχουν μεγαλύτερο ἀνοιγμα (Σχ ἐ δ. 2). Τέλος, ἓνα παράθυρο, ἀνοιγμένο ἴσως μεταγενέστερα, ὑπάρχει στὴ Ν. πλευρὰ καὶ ἀπὸ πάνω του ἀνακουφιστικὸ τόξο μὲ ἴχνη τοιχογραφίας καὶ ἐπιγραφή, γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος παρακάτω.

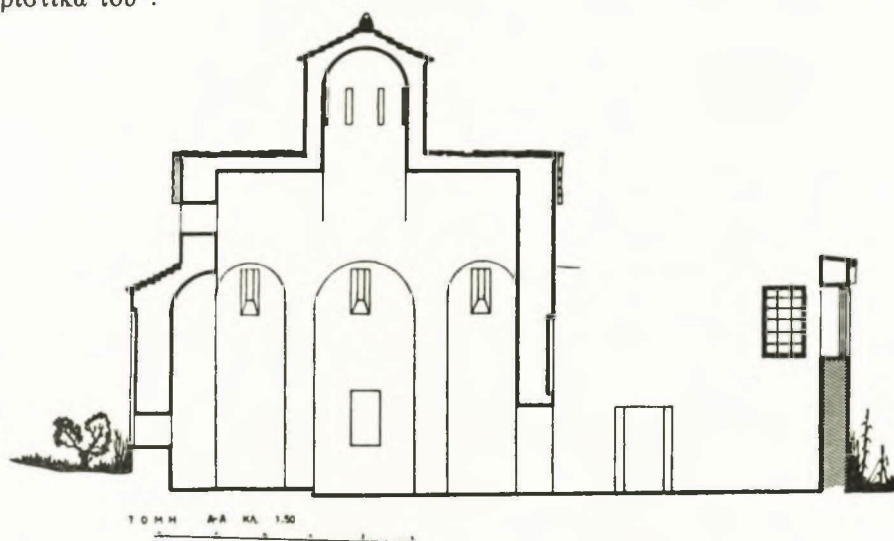
Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ, ὅπως τὸν περιγράψαμε παραπάνω, μονόχωρος τρουλλαῖος μὲ ἐξωτερικὴ μορφή σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, καὶ ὁ τρόπος στηρίξεως τοῦ τροῦλλου δὲν εἶναι σπάνιοι. Ἀπαντᾷ σ' ὄλη τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ἄν καὶ δὲν ἔχῃ συστηματικὰ μελετηθῇ οὔτε καὶ ἐρμηνευθῇ ἡ ἀκριβὴς προέλευσή του⁶, μνημεῖα τοῦ τύπου ἔχουν

4. Πρβλ. τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Σοφικοῦ, Ἀ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935) σ. 59, μὲ τὴν παρατήρησι ὅτι στὸν Ἀγ. Ζαχαρίαν ἡ διαφορὰ τοῦ ὕψους εἶναι πολὺ μεγαλύτερη.

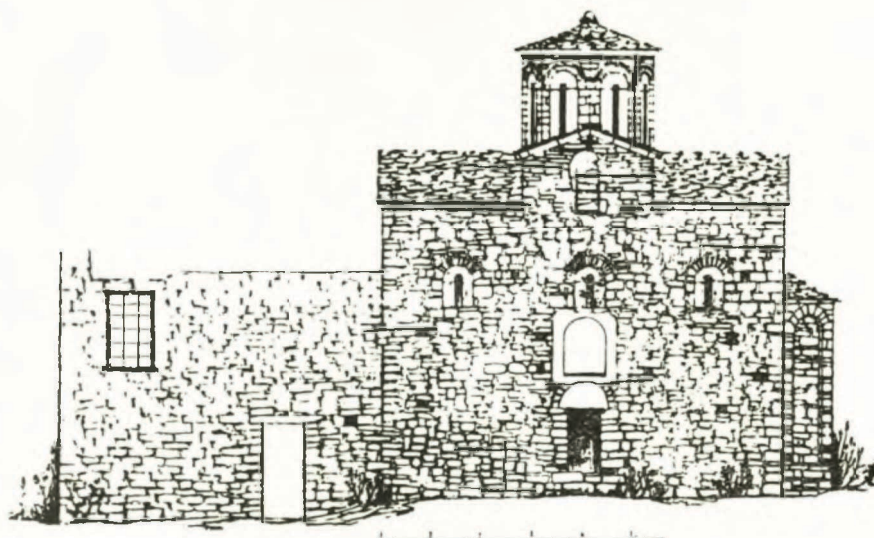
5. Τὰ σχέδια εἶναι τῆς ἀρχιτέκτονος τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως δ. Δέσποινας Νάσσου.

6. Megaw A. - Hawkins E., *The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its frescoes*, *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962) σ. 281, σημ. 14. Ἀκόμη R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965, p. 305.

έπισημανθή παντοῦ καὶ ἔχουν μελετηθῆ μεμονωμένα. Ὁ G. Millet δίνει τὰ κύρια χαρακτηριστικά του⁷.

Σχέδ. 2. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία, τομή κατὰ μῆκος

Σχέδ. 3. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία, νοτία ὄψη

Στὴν Κύπρο, ὅπου εἶναι διαδεδομένος ὁ τύπος⁸, ἔχομε τὴν Παναγία τοῦ Ἀράκου στὰ Λαγουδερά⁹, τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Πέρα Χωριό¹⁰, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀφέν-

7. Millet G., *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, p. 46-47.

8. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1942, σ. 443.

9. Α. Στυλιανοῦ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου, Λαγουδερά, Κύπρος, εἰς *Πεπραγμένα τοῦ 9' Βυζαντινολ. Συνεδρίου*, Ἀθήναι 1955, τ. Α', σ. 459, τομαὶ καὶ κάτοπις πίν. 142, 143.

Α. καὶ J. Stylianoῦ, *The painted churches of Cyprus*, 1964, σ. 70, πίν. 40.

10. Megaw A. - Hawkins E., ὀ.π.π. καὶ Α. καὶ J. Stylianoῦ ὀ.π.π. σ. 147.

τρικας¹¹, την Παναγία του Κάμπου¹², το παλαιό καθολικό της Μονής Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη¹³, την Παναγία Καρδακιώτισσα¹⁴ και την Παναγία Ύπατης¹⁵, για να περιοριστούμε στα κυριότερα δείγματα.

Στην Πελοπόννησο αναφέρομε χαρακτηριστικά τον Ἅγ. Ἀνδρέα Γόρτυνος¹⁶ και τους Τρεις Ἱεράρχες Στεμνίτισης¹⁷, τον Ἅγ. Γεώργιο Σοφικοῦ¹⁸ και τους ναούς Ὑπαπαντῆς και Ἅγ. Ἀντωνίου¹⁹.

Στά νησιά επίσης ἀπαντᾷ ὁ τύπος :

Στή Χίο ἢ Παναγία στα Σικελιά²⁰ και ὁ Ἅγ. Γάλας²¹.

Στή Νάξο ἢ Παναγία ἢ Ραχιδιώτισσα²², ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στο Κεραμί²³ και ὁ Ἅγ. Νικόλαος Σαγγρίου²⁴, στη Ρόδο ὁ Ἅγ. Γεώργιος στο Καπί και στη Λίνδο²⁵, στην Πάτμο οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι²⁶ και τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς²⁷.

Στην Κρήτη, ἐκτός ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού σημειώνει ὁ Gerola²⁸, αναφέρομε τὸ ναὸ Ἅγ. Νικολάου στα Κυριακασέλλια τοῦ Ἀποκορώνου²⁹.

Μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα³⁰ δὲν ἐξαντλεῖται φυσικὰ τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν μνημείων σκοπὸς τους μονάχα εἶναι νὰ δείξουν τὴν ἐξάπλωση τοῦ τύπου στὴν Ἑλλάδα³¹ και στὴν Κύπρο.

II

Ὁ ναὸς φέρει, πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου, ἐπιγραφὴ, δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένη³² (Πί ν. 47 α). Μόνο λέξεις μποροῦν νὰ διαβαστοῦν, οἱ πιὸ πολλές μὲ μεγά-

11. Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου Α', Λεύκωμα, Ἀθῆναι 1935, εἰκ. 7, πίν. 13β.

12. Ὁ.π.π. εἰκ. 32 πίν. 36β.

13. Ὁ.π.π. εἰκ. 33 πίν. 29β.

14. Ὁ.π.π. εἰκ. 35 πίν. 40α.

15. Ὁ.π.π. εἰκ. 36 πίν. 41β.

16. Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν και μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 148 κ.έ.

17. Ν. Μουτσόπουλος, δ.π.π. σ. 154 κ.έ.

18. Ἀ. Ὀρλάνδος, δ.π.π.

19. Ἀ. Ὀρλάνδος, δ.π.π. σ. 69.

20. Α. Orlandos, Monuments byzantins de Chios II, Athènes 1930, pl. 44.

21. Α. Orlandos, δ.π.π. πίν. 54.

22. Κ. Καλοκύρης, Ἐρευναι χριστιανικῶν μνημείων εἰς τὰς νήσους Νάξον, Ἀμοργόν και Λέσβον, Ἀθῆναι 1960, σ. 13.

23. Ὁ.π.π. σ. 14.

24. Ὁ.π.π. σ. 15.

25. Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ', σ. 83 και 84.

26. Κ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆναι 1962, σχέδ. 3.

27. Ὁ.π.π. σ. 21, σχέδ. 6.

28. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Venezia, τόμ. II, εἰκ. 227, 228, 229, 232.

29. Τὸ μνημεῖο παρουσίασε ὁ Κ. Λασιθιωτάκης σὲ ἀνακοίνωσή του στο Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ἀπρίλιος 1966), πού τὰ Πρακτικὰ του δὲν δημοσιεύτηκαν ἀκόμα, μὲ τίτλο « Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδῆς ναοὶ τῆς Δυτ. Κρήτης ». Τὴν ἀνακοίνωσή του μοῦ διέθεσε σὲ δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο και τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ. Βλ. και Gerola, δ.π.π. εἰκ. 227.

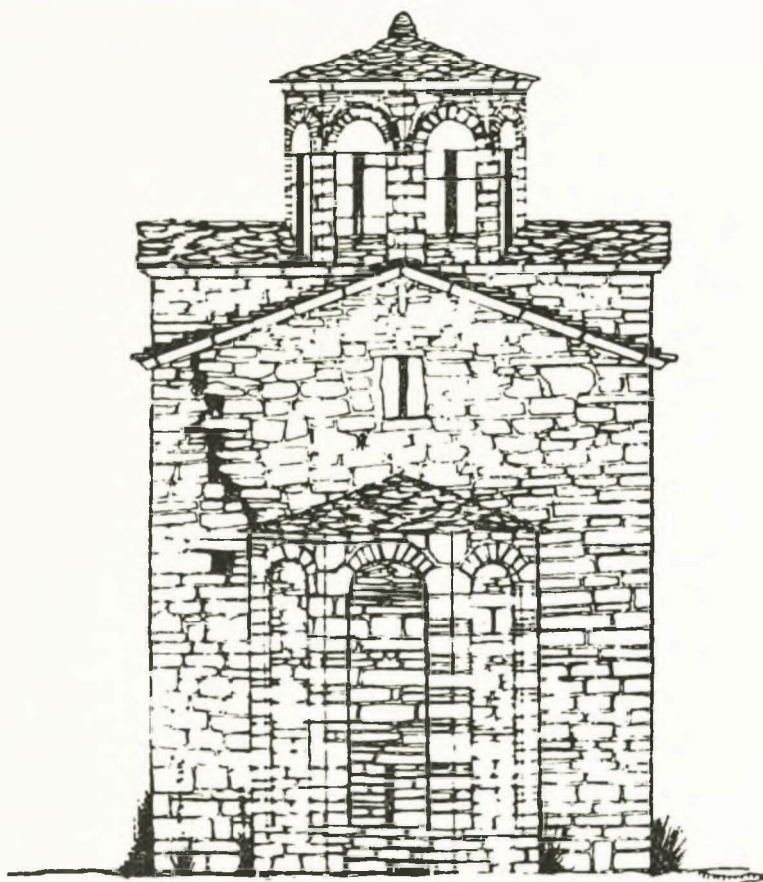
30. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στα ἐκτιθέμενα παραδείγματα δὲ γίνεται διάκριση σ' αὐτὰ πού στηρίζουν τὸν τροῦλλον τους σὲ πεσοῦδες συμφυεῖς μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους και σ' ἐκεῖνα πού ἀνοίγουν τόξα στο πάχος τῶν πλαγίων τοίχων.

31. Γιά τὴν κυρίως Ἑλλάδα βλ. Ὀρλάνδον, ΑΒΜΕ ΣΤ', σ. 85 σημ. 1.

32. Εἶναι κρίμα γιατί ὁ Τσαμίσης, δ.π.π. σημ. 2, δὲν ἀναφέρει τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς, οὔτε

λη δυσκολία, που μαρτυρούν βέβαια λογία επιγραφή, αλλά δεν αρκούν για να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα ούτε για το περιεχόμενό της ακόμα. Στη θέση που θα έπρεπε να υπήρχε χρονολογία, είναι έντελώς κατεστραμμένη ή εξίτηλη. Έτσι για την πιθανή χρονολόγηση του μνημείου μόνο στοιχεία μορφολογικά θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν.

Διατυπώθηκε παλαιότερα ή άποψη ότι η λύση της στηρίξεως του τρούλλου που έχει μικρότερη από της καμάρας διάμετρο, χρησιμοποιήθηκε στους χρόνους της Τουρκοκρα-

Σχέδ. 4. Ναός Ἁγ. Ζαχαρία. Ἀνατολική ὄψη

τίας³³. Ὁ ναός τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Κυριακοσέλλια³⁴ πιστοποιεῖ ὅτι ἡ λύση αὐτὴ χρησι-
μοποιεῖται πολὺ παλαιότερα, ἀφοῦ ὁ ναός ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ 11ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ

κάν τὴν ὑπαρξή της, ἐνῶ παραδόξως ἀναφέρει αὐτὴν τῆς νότιας πλευρᾶς, πού θὰ δοῦμε παρακάτω. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ 1922, πού κατασκεύασε μὲ τὴ φροντίδα του τὸ νάρθηκα, ἡ ἐπιγραφή, κι' ἂν δὲν ἦταν ἀκέραια, θὰ ἦταν σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ σήμερα.

33. Ἁ. Ὀρλάνδος, *ABME A'* (1935) σ. 58, 69 καὶ Ν. Μουτσόπουλος, ὁ.π.π. σ. 155-156.

34. Κ. Λασιθιωτάκης, βλ. παραπάνω σημ. 28.

12ου αί. Ἐτσι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἀπόδειξη. Στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν εἶναι τὰ ἑξῆς :

Ἡ παντελής ἔλλειψη γλυπτικοῦ διακόσμου. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα στοιχεῖο, γεγονός ποὺ οφείλεται ἔξ ἄλλου στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία στοὺς χρόνους τῆς δουλείας³⁵.

Ἡ ἔλλειψη πλινθίνου διακόσμου, ἀφοῦ μόνο στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ σημειώσαμε τέσσαρες ζῶνες πλινθῶν καὶ μερικὲς πλινθούς στὰ τόξα τῶν παραθύρων³⁶.

Ἡ χρῆση τῆς ἀργολιθοδομῆς στὴν τοιχοποιία πλὴν τοῦ τρούλλου καὶ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ³⁷.

Τὰ φωτιστικὰ μέσα τοῦ ναοῦ, ποὺ περιορίζονται σὲ στενὲς σχισμές, ἀντὶ παραθύρων, μὲ πλατύτερο ἄνοιγμα στὸ ἐσωτερικὸ, ἐν εἶδει πολεμιστρῶν³⁸.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὀδηγοῦν στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Σ' αὐτὸ βοηθεῖ καὶ ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴ του.

III

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Δ. τοίχου καὶ ὄλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἀπὸ τοιχογραφίες.

Ἐξωτερικό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ὑπάρχει ἀνακουφιστικὸ τόξο μὲ τὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Προδρόμου (Π ἰ ν. 47 α). Ὁ τύπος βρίσκεται στὰ πλαίσια τῆς περιγραφῆς τῆς « Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων »³⁹, μὲ τὴ μικρὴ διαφορὰ ὅτι στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς παραστάσεως ὁ Ζαχαρίας κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά του σὲ τρυφερὴ στάση τὸ βρέφος. Χάρη καὶ κομψότητα χαρακτηρίζει τις κινήσεις καὶ τις στάσεις τῶν κοριτσιῶν ποὺ πλαισιώνουν τις σκηνές. Ἡ παράσταση ἔχει πολλὲς φθορές, ἀλλὰ στὸ σύνολό της εἶναι ἀπὸ τις πιὸ καλὰ διατηρημένες.

Δεξιὰ τῆς θύρας, γιὰ τὸ θεατὴ (Π ἰ ν. 47 β), ὁ Χριστὸς ὀλόσωμος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IC O ΓΛΥΚVC* ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι. Τὰ δεξιὰ ἀπ' αὐτὸ γράμματα εἶναι κατεστραμμένα. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα εὐλογίας, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ εὐαγγέλιο. Μεγάλῃ φθορᾷ ἔχει ἡ μορφή ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω καὶ στὸ πρόσωπο. Διακρίνεται ὁμως καλὰ ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων.

Σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση σώζεται, δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ Πρόδρομος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *O AF. IΩ O ΠΡΟΔΡΟΜOC*. Ὁ ἅγιος παριστάνεται στὸ γνωστὸ τύπο, φτερωτὸς, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα εὐλογίας (Π ἰ ν. 47 β, 48 α). Τὸ ἱμάτιό του κυματίζει δεξιὰ του, ἐνῶ ἀπὸ μέσα διακρίνεται ὁ χιτῶνας ζωσμένος στὴ μέση. Εἶναι μιὰ μορφή δυνατὴ σὲ ἔκφραση, μὲ βαθιὰ ἐσωτερικότητα, τὴν ὁποία ὁ ζωγράφος πρόσεξε ἰδιαίτερα, ὅπως φαίνεται, ἀν τὴν συγκρίνη κανεῖς μὲ τις ἄλλες μορφές. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ οἱ ρυτίδες δίνονται μὲ γραμμὲς δυνατὲς καὶ γενικὰ ὄλο τὸ πρόσωπο τὸ χαρακτηρίζει σχηματοποίηση (Π ἰ ν. 48 α).

35. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, εἰς *L'Hellénisme Contemporain*, 1953, σ. 207.

36. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π.

37. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π., σ. 208.

38. Ἄ. Ὁρλάνδος, ὁ.π.π.

39. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετροῦπολις 1909, σ. 175.

Στόν αντίστοιχο χώρο, ἀριστερά τῆς θύρας (Πί ν. 48 β), ὑπάρχουν τρεῖς ὁλόσωμες μορφές κατεστραμμένες ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Πρώτη, ἀριστερά ἀπὸ τὴ θύρα, εἶναι ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, στόν τύπο τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους⁴⁰, μὲ τὴν ἐπιγραφή, *MP ΘV* καὶ ἄλλη, πάνω ἀπὸ τὸ Χριστό, *IC XC* (Πί ν. 49 α-β). Ἡ Παναγία εἶναι ἐντελῶς κατὰ μέτωπον, ἐνῶ ὁ Χριστὸς στρέφει ἀριστερὰ τὸ κεφάλι καὶ κοιτάζει τὸν ἀρχάγγελο⁴¹, πὺν κρατεῖ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους (διακρίνεται ὁ σταυρός). Γλυκύτητα, ἡρεμία καὶ βαθὺς στοχασμὸς χαρακτηρίζει τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας, ἐνῶ τοῦ Χριστοῦ συγκρατημένη ἀνησυχία.

Ἀριστερὰ τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Πί ν. 50 α) καὶ ἀριστερώτερα τρίτος ἅγιος, πὺν δὲν διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή του.

Οἱ παραπάνω μορφές, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ζώνη εἰκονογραφῆσεως. Ὅλες ἔχουν φωτοστέφανο ἀνάγλυφο.

Πάνω ἀπ' αὐτὲς μιὰ δευτέρη ζώνη, 0,40 μ., μὲ στηθάρια ἁγίων καὶ μαρτύρων (Πί ν. 47 α - β). Τὰ στηθάρια αὐτὰ (τρία σώζονται δεξιὰ καὶ τέσσερα ἀριστερὰ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου) συνδέονται μεταξὺ τους μὲ μικρότερους κύκλους κατὰ τὸ πρότυπο τῶν «σηρικῶν τροχῶν» καὶ τὸ περίγραμμα δὲν εἶναι ἐντελῶς κυκλικό, ἀλλὰ ἐλλειψοειδές. Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὰ στηθάρια γεμίζει διακοσμητικὸ μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστούς.

Πάνω ἀπὸ τὰ στηθάρια ἄλλες δυὸ ζῶνες (ἡ κάτω ἔχει πλάτος 0,53 μ.) μὲ σκηνές, πὺν δὲν διακρίνονται ἀπὸ τὰ ἄλατα, τοὺς καπνοὺς καὶ τὶς φθορές, συμπληρώνουν τὴ διακόσμηση τοῦ Δ. τοίχου. Ἀπὸ λίγα στοιχεῖα ὀδηγεῖται κανεὶς στὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται γιὰ σκηνές ἀπὸ βίῳ ἁγίου (Πί ν. 48 β).

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσωμε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ λίγα ἴχνη πὺν σώζονται στὴ Ν. πλευρά.

Πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου ὑπάρχουν δύο ἐπάλληλα ἀνακουφιστικὰ τόξα. Τὸ πιὸ πάνω σώζει ὑπολείμματα τοιχογραφίας πὺν μόλις διακρίνονται (Πί ν. 43 α). Στὴ βάση ὅμως τοῦ τόξου διατηρεῖται ἐπιγραφή, μέσα σὲ πλαίσιο, ἡ ἐξῆς:
ΔΕΗCIC ΤΟΝ (Δ)ΘΛΟΝ ΤΘ (ΘΕΟΥ) ΓΕΩΡΓΙ(ΟΥ) ΕΝΕΤΙ ΑΧΟΑ (1671)
(Πί ν. 50 β).

Ἐπίσης, ψηλὰ στὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου κλεισμένο προφανῶς μεταγενέστερα, σώζεται ὑπόλειμμα τοιχογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται κεφαλὴ ἁγίου μὲ τὸ φωτοστέφανο (Πί ν. 46 β).

Ἐσωτερικό. Ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ναοῦ στὸ ἐσωτερικό, ἀπὸ τὶς φθορές τοῦ χρόνου καὶ πρὸ παντὸς ἀπὸ τοὺς καπνοὺς⁴² καὶ τὰ ἄλατα, δὲν ἐπιτρέπει τὴ λεπτομερῆ ἐξέταση τῶν θεμάτων τοῦ συνόλου τῆς τοιχογραφῆσεως. Ἰδιαιτέρα στὰ πάνω τμήματα ἡ δυσκολία εἶναι μεγαλύτερη. Μολταυτὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος ἔγιναν διαπιστώσεις

40. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Ἄ. Ὀρλάνδον, *ABME Δ'* (1938), σ. 135, Γ. Σωτηρίου εἰς *AE* (1953-54) *A'*, σ. 88-91, ἀλλὰ κυρίως Ἄ. Ζυγγόπουλον, *Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1957, σ. 187 κ.ἑ.

41. Στὴν παράσταση εἰκονίζεται μόνον ἓνας ἀρχάγγελος, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐξῆς. Ἄ. Ζυγγόπουλος, *δ.π.π.* σ. 188-9.

42. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Π. Τσαμίσης, *δ.π.π.* σ. 125, στὴν Τουρκοκρατία οἱ βλαχοποιμένες χρησιμοποιοῦσαν τὸ ναὸ σάν καταφύγιο τὸ χειμῶνα καὶ ἀναβαν φωτιά, γι' αὐτὸ καὶ οἱ τόσοι καπνοί. Ἄλλὰ καὶ στὴν πρόσφατη δική μου ἐπίσκεψη βρῆκα ἀκόμα στάχτη καὶ καμένα ξύλα στὴ μέση τοῦ ναοῦ, πρᾶγμα πὺν μαρτυρεῖ ὅτι ἡ συνήθεια ἐξακολουθεῖ καὶ στίς μέρες μας.

πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσωμε εικόνα γιά τὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ.

Στὸν Δυτικὸ τοῖχο, ἀριστερά τῆς θύρας, βλέποντας πρὸς τὰ δυτικά, εἰκονίζονται οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη ἐκατέρωθεν σταυροῦ, κατεστραμμένοι ἐν μέρει. Εἶναι μορφές βαριές, ἄκομψες, μετρίας τέχνης. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο, σὲ προτομή, ἡ Ἁγία Κυριακή καὶ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ ἄλλος ἀδιάγνωστος ἅγιος. Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτῆ, δεύτερη, πλάτους 0,38 μ., περιθέει ὄλο τὸ ναὸ καὶ περιλαμβάνει στηθάρια ἁγίων καὶ μαρτύρων.

Ψηλότερα μιὰ πολυπρόσωπη σύνθεση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τὴν ὅποια οἱ κάμπους ἀφήνουν μὲ δυσκολία νά φανοῦν οἱ μορφές.

Πάνω ἀπὸ τὴν Κοίμηση σκηνές δυσδιάκριτες συμπληρώνουν τὴν διακόσμηση τοῦ Δ. τοῖχου.

Οἱ δύο πλάγιοι τοῖχοι, Β. καὶ Ν., ἀκολουθοῦν τὸ ἐξῆς πρόγραμμα:

Ἡ κάτω σειρὰ (κατεστραμμένη μέχρι ὕψους 1.70 μ.) εἰκονίζει σειρὰ ὀλοσώμων ἁγίων. Διακρίνονται οἱ: Ἅγιος Ἀρτέμιος, στὸν πρῶτο νότιο πεσσό, πού κοιτάζει ἀνατολικά καὶ ἀπέναντί του, στὸν δεύτερο πεσσό ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Στὸ Ν. τοῖχο ὁ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ στρατηλάτης καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἡ πιὸ δυνατὴ μορφή στὴ ζωγραφικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (Πί ν. 51α - β). Ὁρθιος, φορεῖ χλαμύδα μὲ πόρπη μπροστὰ στὸ στήθος, ἀπ' ὅπου προβάλλουν τὰ δύο του χέρια: μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ τὸ σταυρὸ τοῦ μάρτυρος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει τὸ σχῆμα τῆς δεήσεως μπροστὰ στὸ στήθος. Στὴν κόμη, πού ἀποδίδεται μὲ μικρὲς λευκὲς παράλληλες γραμμές, φέρει διάδημα, ἐνῶ ὁ φωτοστέφανος εἶναι ἀνάγλυφος, ὅπως καὶ στίς μορφές τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ Δ. τοῖχου.

Πάνω ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτῆ σειρὰ βρίσκεται ἡ ζώνη μὲ τὰ στηθάρια, πού, ὅπως εἶπαμε, περιθέει ὄλο τὸ ναὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱερό. Στὸ Β. τοῖχο πού διακρίνεται καλύτερα (Πί ν. 52 α), εἰκονίζονται στὴ σειρὰ οἱ μάρτυρες: Μάμας, Τρύφων, Σέργιος, Μερκούριος, Κήρυκος, Ἀκίνδυνος, Νεόφυτος, Νικηφόρος, Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἄβιβλος (διάβ. Ἄβιβος) (Πί ν. 52 β), Ἀρέθας, Εὐγένιος κ.ἄ.⁴³

Τὰ στηθάρια, πού, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ Δ. τοῖχου, περικλείονται ἀπὸ κανονικὸ κύκλο, συνδέονται μεταξύ τους μὲ ὠραιότατο καὶ πολὺπλοκο κόσμημα (Πί ν. 52 α - β): Ἐνα ἄνθος στὴ μέση, ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐκφύονται ἐλικοειδῶς ἀνά δύο πρὸς τὰ πάνω καὶ κάτω βλαστοί, πού διακλαδίζονται πρὸς διάφορες κατευθύνσεις συμμετρικὰ καὶ γεμίζουν ὄλον τὸν ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια κενὸ χῶρο, καταλήγοντας σὲ λεπτοὺς βλαστοὺς καὶ φύλλα. Τὸ διακοσμητικὸ αὐτό, ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνεται κάθε φορὰ ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια, ἴδιο σὲ γενικὲς γραμμές, στίς λεπτομέρειες ἔχει ποικιλία καὶ ἐλευθερία.

Πάνω ἀπὸ τὰ στηθάρια, τρίτη ζώνη μὲ τίς σκηνές τοῦ Ἀκαθίστου (Πί ν. 52 α, 53 α - β). Αὐτὴ ἔχει πλάτος 0,66 μ. καὶ ἀρχίζει μὲ μιὰ σκηνὴ στὸ Δ. τοῖχο καὶ τελειώνει στὴ ΝΔ. γωνία. Οἱ σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους μὲ ταινίες κόκκινες.

Τελευταῖα, στὴν καμάρια καὶ στὰ πάνω μέρηματα τῶν πλαγίων τόξων, παριστάνονται σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ. Στὸ μεσαῖο τόξο τοῦ Β. τοῖχου παριστάνεται ὁ Χριστὸς «ἐκδιώκων τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας» (Πί ν. 52 α).

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς (Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἄβιβος), πού γιορτάζουν στίς 15 Νοεμβρίου μαζί, ἡ σειρὰ τῶν ἄλλων φαίνεται τυχαία.

Διακρίνονται άριστερά ο Χριστός και οι μαθητές πίσω του, δεξιά οι εκδιωκόμενοι έμποροι και μπροστά ζωα και αντικείμενα των εμπορών.

Για τις σκηνές του Δωδεκαόρτου είναι δύσκολο να γίνη λόγος τώρα, γιατί έχουν καλυφθή έντελώς από τις κάπνες ή έχουν καταστραφεί.

Στην κόγχη του ιεροῦ, κάτω εικονίζονται ιεράρχες όλόσωμοι, και στη μέση ο Μελισμός. Από πάνω τους μιá στενή ζώνη με τὸ «Λάβετε φάγετε» και «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες» και στὸ τεταρτοσφαίριο ή Πλατυτέρα δεομένη σὲ προτομή, με τὸ Χριστὸ σὲ στηθάριο. Από τις δυὸ πλευρές της οι ἀρχάγγελοι σὲ προτομή.

Στὸ Α. τμήμα τῆς καμάρας διακρίνονται τρία στηθάρια, ἀλλὰ τὰ θέματά τους εἶναι κατεστραμμένα.

Στὸν τρούλλο, τέλος, σώζεται ὁ Παντοκράτορας πὸν περιβάλλεται ἀπὸ διπλὸ κύκλο και ἀπὸ ἀγγελικὲς δυνάμεις ἔξω ἀπ' αὐτόν (Πί ν. 54 α - β). Στὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου οι πιθανῶς εἰκονιζόμενοι προφήτες δὲν διακρίνονται. Διατηροῦνται ὅμως ἴχνη τῶν Εὐαγγελιστῶν στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου.

IV

Τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου και ἡ χρονολογία πὸν διακοσμήθηκε ὁ ναὸς μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου ἐπιγραφή, ὅπως εἶπαμε, εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένη ή ἐξίτηλη. Ἡ δεύτερη ἐπιγραφή, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τοῦ παραθύρου τῆς Ν. πλευρᾶς, ἀναγράφει τὸ ἔτος 1671, ἀλλὰ αὐτὴ ἀφορᾷ στὴν τοιχογραφία τοῦ τόξου, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται μόνο ἴχνη. Τόσο τὰ γράμματά της, σὲ σύγκριση με αὐτὰ τῆς ἄλλης ἐπιγραφῆς, ὅσο και ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ή δεύτερη αὐτὴ ἐπιγραφή δὲν ἔχει σχέση με τὴν ἄλλη ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθῆ τὸ ἐξῆς σημαντικὸ γεγονός. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἅγ. Ζαχαρία βρίσκονται τὰ εἱρεῖπια τοῦ χωριοῦ Ληνοτόπι⁴⁴, γνωστοῦ ἀπὸ σειρά ζωγράφων τοῦ 16ου και 17ου αἰ., ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρχαιότερος εἶναι ὁ ζωγράφος Νικόλαος⁴⁵, ὁ ὁποῖος ζωγραφίζει στὰ 1570 τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὰ Παλατίτσια, κοντὰ στὴ Βέροια. Σύγκριση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἅγ. Ζαχαρία με τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου ἔδειξε πὸς δὲν ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὰ δυὸ μνημεῖα, κι' αὐτὸ ἀναφέρεται γιατί, στὸν 16ο αἰ. και μετὰ, οι γνωστοὶ ζωγράφοι ἀπὸ τὸ Ληνοτόπι πηγαίνουν και δουλεύουν μακριὰ (Ἡπειρο, Μακεδονία)⁴⁶, ἐνῶ ὁ Ἅγ. Ζαχαρίας εἶναι ἔργο ἄλλων ζωγράφων.

Βέβαια, τίποτε δὲν ἀποκλείει, γιὰ τὴν ὥρα, και τὸ μνημεῖο αὐτὸ νὰ ἀνήκη σὲ ζωγράφους ἀπὸ τὸ Ληνοτόπι, ἄγνωστους πρὸς τὸ παρόν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οι τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Ζαχαρία πρέπει νὰ εἶναι ἔργο ὄχι ἐνὸς ἀλλὰ δύο ζωγράφων: ὁ ἕνας ζωγραφίζει τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Δ. τοίχου, τὴ μορφὴ τοῦ Ἅγ. Δημητρίου και τὴ ζώνη με τὰ στηθάρια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, και ὁ δεύτερος τὴν ὑπόλοιπη ἐκκλησία (χωρὶς νὰ ὑπολογίζωμε τις τοιχογραφίες τῆς καμάρας γιατί, ὅπως εἶπαμε, ή κατάστασή τους δὲν ἐπιτρέπει, πρὶν ἀπ' τὸν καθαρισμό, μελέτη).

44. Γιὰ τὴν ὀρθὴ του γραφὴ και γενικὰ γιὰ τὸ Ληνοτόπι, βλ. Μαν. Χατζηδάκη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς εἰς L'Hellénisme Contemporain, Ἀθῆναι 1953, σ. 236.

45. Μ. Χατζηδάκης, ὁ.π.π. Ἅ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 312 και Μ. Ἀνδρόνικος, Κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τῆς Παλατίτσας, εἰς Μακεδονικὰ Α' (1940) σ. 190-4.

46. Μ. Χατζηδάκης, ὁ.π.π.

‘Ο πρώτος ζωγράφος είναι τεχνίτης καλύτερος. Τα πρόσωπά του χαρακτηρίζει έκφραση εσωτερικού κόσμου πλούσιου. Βρίσκεται πιο κοντά στην παράδοση της μεγάλης τέχνης του 16ου αϊ. ‘Ο προπλασμός είναι σκοτεινός με λιγότερα φώτα στα φωτισμένα μέρη. ‘Ο άλλος χρησιμοποιεί πλατύτερα φώτα και ή τέχνη του έχει χαρακτήρα λαϊκότερο.

Χρονολογία. Για την ώρα τα χρονολογημένα μνημεία της Δ. Μακεδονίας δέν έχουν δημοσιευθῆ στο σύνολό τους, ὥστε νά ἐπιτρέπουν τήν συναγωγή συμπερασμάτων, πού νά ὀδηγοῦν σέ μιά, μέ μεγάλη πιθανότητα ἄν ὄχι βεβαιότητα, χρονολόγηση τῶν ἄλλων μνημείων.

‘Ὡστόσο τὰ χαρακτηριστικά τῆς παρακμῆς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, πού εἶναι πιά ἔκδηλη στά τέλη τοῦ 16ου αἰ. καί προχωρεῖ στόν 17ο (γιά νά καταλήξῃ στόν ἐντελῶς λαϊκό χαρακτήρα)⁴⁷, παρουσιάζονται καί στό μνημεῖο πού ἐξετάζομε. ‘Η τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ‘Αγ. Ζαχαρία μᾶς ὀδηγεῖ μέ πολλή πιθανότητα στό τέλος τοῦ 16ου ἢ στις ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. Μέ τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἔρχεται νά προστεθῆ στήν τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀκόμα ἓνα ἄγνωστο ὡς τώρα τοιχογραφικὸ σύνολο.

‘Η ἀρχιτεκτονική τοῦ μνημείου, μέ τίς κομπῆς ἀναλογίες, καί ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν του, δείχνουν ἓνα ἐπίπεδο τέχνης στήν περιοχή αὐτή ὄχι κοινό. ‘Αλλά τό ἐνδιαφέρον γι’ αὐτό γίνεται ἀκόμα μεγαλύτερο ἐξ αἰτίας τῆς θέσεώς του, γιὰτί βρίσκεται ἀφ’ ἑνὸς τόσο κοντά στήν πατρίδα ζωγράφων, τὸ Ληνοτόπι, καί ἀφ’ ἑτέρου σέ μιά περιοχή τόσο ἔρημη καί δυσπρόσιτη, στήν ὁποία δέν συναντᾶ κανεῖς μνημεῖο σέ μεγάλη ἀκτίνα.

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

47. ‘Α. Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 126.

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Ν. ἄποψη, β. ΒΑ. ἄποψη

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α - β. ΝΑ. ἄποψη

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Zavorda
Library

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Α. ἄποψη. β. Λεπτομέρεια τοῦ τροῦλλου

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Κόγχη ἱεροῦ, λεπτομέρεια, β. Νότιο παράθυρο με ὑπόλειμμα τοιχογραφίας

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Τοιχογραφία στό ἐξωτερικό τοῦ Δ. τοίχου. Ἀνακουφιστικό τόξο.
β. Τοιχογραφία στό ἐξωτερικό τοῦ Δ. τοίχου. Χριστός καί Πρόδρομος

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Zavorda
Library

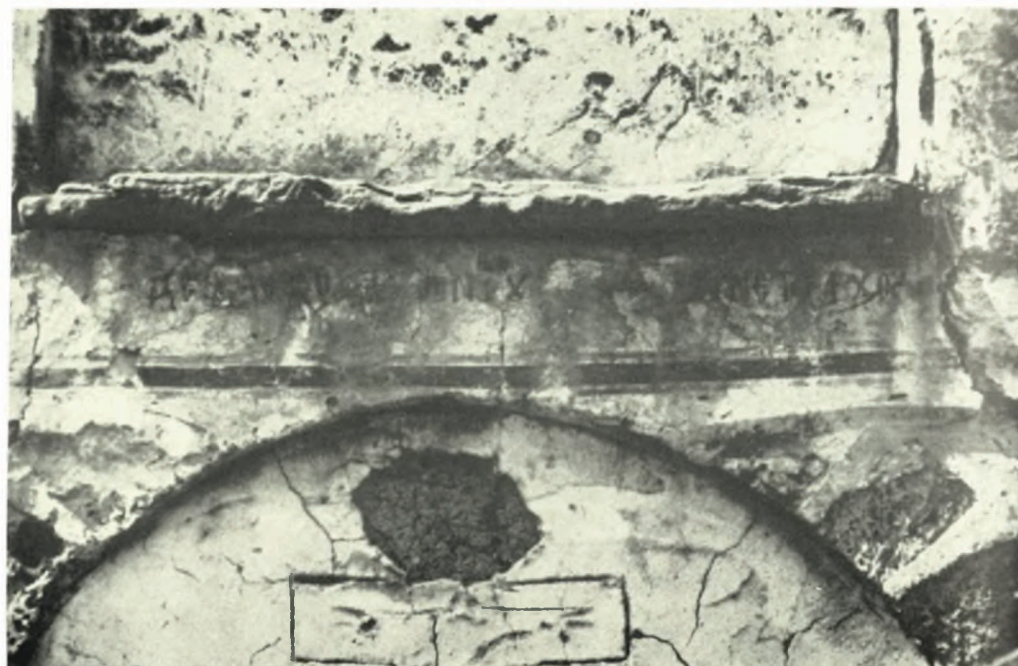

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Λεπτομέρεια τοῦ Πί ν. 47 β, β. Τοιχογραφία στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ Δ. τοίχου

Καστοριά. "Άγιος Ζαχαρίας: α - β. Έξωτερική όψη δυτικού τοίχου. Παναγία τοῦ Πάθους
καί λεπτομέρεια αὐτῆς

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας: α. Ἐξωτερικὴ ὄψη Δ. τοίχου. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.
β. Ἐπιγραφή στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ Ν. τοίχου

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Zavorda
Library

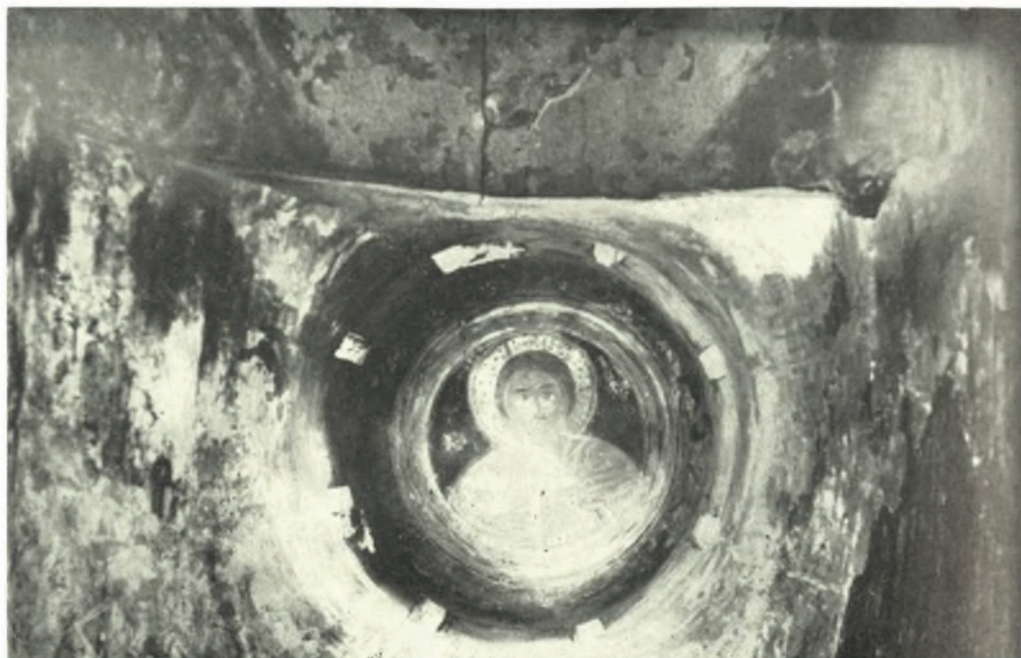
Καστοριά. Άγιος Ζαχαρίας: α - β. Τοιχογραφία Άγίου Δημητρίου και λεπτομέρεια αὐτῆς

Καστοριά. Ἅγιος Ζαχαρίας. Τοιχογραφίες Β. τοίχου: α. Μεσαίο τόξο, β. Στηθάριο καὶ διακοσμητικό

Καστοριά. "Άγιος Ζαχαρίας: α - β. Σκηνή του Ἁκαθίστου (Ζ) και λεπτομέρεια αὐτοῦ

Καστοριά. Άγιος Ζαχαρίας: α - β. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τροῦλλου καὶ λεπτομέρεια αὐτοῦ